

Az *ocsúdik* ige etimológiája szlavisztikai megközelítésben

1. A m. *ocsúdik* (1508) 'ébred; magához tér' ~ nyj. (1700) *ocsul* 'ua.' ige eredetére az eddigi szakirodalomban kétféle magyarázatot találunk. Az egyik elképzelés szerint az ige valamely török nyelvből került át a magyarba, a másik szerint belső fejlődés egy ismeretlen eredetű töből. Ma már elmondhatjuk, hogy a török etimológia hangtani, alaktani és szemantikai megfontolások alapján tartahatatlanság, míg a belső fejlődésen alapuló magyarázat megválaszolatlan kérdéseket hagy maga után. Jelen cikkemben röviden be szeretném mutatni a két említett etimológia gyenge pontjait, s egy harmadik, szláv eredetmagyarázatra szeretném felhívni az olvasók figyelmét.

2. Mielőtt górcső alá vennénk a két eddigi elméletet, tisztázzuk a szó – pontosabban: az *ocsúdik* és *ocsul* szavak – első előfordulásának idejét és helyét; szükségünk lesz ezekre az adatokra a tanulmány további részeiben.

Az *ocsúdik* szavunk 1508-tól ismert *meg* igeekötős alakban, s a Nádor-kódex a legkorábbi forrása (TESz. 2: 1066), l. *meg vLodotvolna* (NádK. 1185 [a kódex 594. oldala]). A Debreceni kódexben (1519 k.) már a mai, megszokott formájában adatolt a szó: *fel oLuduan* (DebrK. 361 [161]). A korai adatok közül még az Érdy-kódexbeli (1527) érdemes megadni: *uchwdeek* (ÉrdyK. 77 [51]), *wchwdnanak* (ÉrdyK. 161 [448]; ez utóbbi adatot a NySz. hibásan közli: „wchodnanak”). Az *ocsul* szóalak jóval későbbi, mert csak 1700-ra tehető első előfordulásának ideje. Az 1700-as adat Gyöngyösi István Budán kiadott Charicliáját jelenti, ahol az *ocsul* ugyancsak igeekötős alakban fordul elő (l. az először 1700-ban, Lőcsén kiadott mű 1763-as kiadásának 21. lapján: *fel ócsóltam*). Itt érdemes megjegyezni, hogy Gyöngyösi művében megtaláljuk az *ocsúdik* igét is (Gyöngyösi 1763: 22, 30: *ocsódék*; az adatokat a NySz. 3: 1096 alapján idézem), ami azt jelzi, hogy a két ige egy bizonyos időszaktól kezdve egyidejű használatban volt ugyanabban a jelentésben, ugyanazon a nyelvterületen.

A rend kedvéért említsük meg, hogy az *ocsúdik* szó kimutathatóan írók, illetve költők, például Baróti Szabó Dávid és Csokonai Vitéz Mihály nyelvhasználata révén emelkedett irodalmi nyelvi szintre (TOLNAI 1929: 98; TECHERT 1936: 247–248).

3. Török eredetről először VÁMBÉRY (1870: 166) írt, aki az ujj. *otuk* 'éber', *otukluk* 'éberség' szavakkal hozta az *ocsúdik* szót összefüggésbe, később pedig K. PALLÓ (1976: 339–340, 1982: 141–142) rokonította azt a török nyelvekben széles körben elterjedt *ač-* 'nyit, tár stb.' (a további jelentéseket és szóalakokat l. ÈSTJa. 209–210; TLH. 2: 1214–1217) igével. E két feltevésnek azonban túl sok hangtani, alaktani és időrendi szépséghibája volt ahhoz, hogy megállják a helyüket, s ezért későbbi tanulmányokban és etimológiai szótárakban negatív kritikával kellett szembenézniük. VÁMBÉRY ötletének alapvető jellegű hibáira három évvel később BUDENZ (1873: 106–107) mutatott rá. (Még ha a jelen cikk szerzője nem

is ért egyet BUDENZ végkövetkeztetéseivel – erről bővebben később –, VÁMBÉRY kritikájában igaza van.) K. PALLÓ (1976, 1982) gondolatát az EWUng. (2: 1054) és a nemrég megjelent TLH. (2: 1217) értékelték valószínűtlennek (mindkét szótár az 1982-es monográfiában változtatások nélkül megismételt eszme-futtatásra hivatkozik csak). Mivel a két eredeztetési kísérlet közül csak a későbbi felel meg a tudomány mai módszertani elvárásainak, tegyük félre VÁMBÉRY ötletét, és foglalkozzunk röviden K. PALLÓ magyarázatával.

A magyar etimológiai szótárak szerzői véleménye szerint az *ocsúdik* és *ocsul* igékben a *-d* és *-l* nem a szótó részei, hanem képzők, melyek gyakorító jelentést kölcsönöznek a két szóalaknak. A TLH. kritikája erre alapozódott: RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ha egy török *ač-* 'nyit, tár' metaforizált jelentésből indulnánk ki, mint ahogy azt K. PALLÓ szerette volna, akkor a magyarba átvett szó jelentése inkább 'pislog' kellene, hogy legyen. Egy ilyen feltevésben, természetesen, nincs is semmi rossz, azonban emlékeznünk kell arra, hogy a szemantikai változásokat és továbbfejlődéseket előre látni rendkívül nehéz, és az ilyen jellegű argumentumok mindig erősen megkérdőjelezhetők lesznek. Ezen kívül érdemes megemlíteni, hogy ha hiányoljuk a gyakorító jelentést abból, ami hipotetikusán fejlődhetett volna egy török 'nyit, tár' jelentésű igéből, akkor úgyszintén hiányolni kellene a gyakorító jelentést a létező 'ébred, magához tér' jelentésből. Úgy érzem, hogy ami K. PALLÓ (1976, 1982) magyarázatát igazán gyengíti – a szemantikai hiányosságokon kívül –, az az, hogy amely nyelvi adatokra a törökségi nyelvekben hivatkozott, azok vagy összetett szavak, mint pl. a kirg. *ujku ač-* '1. álmodt; 2. kialszta magát' (l. KirgRS. 81, *ač-* a.), melyekben a szemantikai töltet nem az *ač-* igében, hanem az azt megelőző nomenben van, vagy pedig a török nyelvekben széles körben elterjedt *-l* szenvedő képzős szenvedő igealakok, mint pl. az oszm. (tör.) *açıl-* 'magához tér stb.' (l. TürS. 10), csuv. *usal-* 'gyógyul stb.' (l. AŠMARIN 1929: 309–311), míg a magyar „megfelelőknek” nincs egyértelműen szenvedő igei jelentésárnyalatuk (az *ocsúdik* és *ocsul* mediális igei természetűek). Az *ocsúdik* ige amúgy sem tartozhatna a kora ómagyar kori szenvedő értelmű ikes igék csoportjába (pl. *török, hallik, érzik, látszik, tetik*), mert azok tranzitív igékből fejlődhettek csak (l. NYt. II/2: 302–303).

Ettől függetlenül egyet kell értenünk a TLH. szerzőivel abban, hogy a török etimológia ma már nem tűnik valószínűnek, s mindenképpen helyes döntés volt, hogy az *ocsúdik* a TLH.-ban az *Improbable etymologies* c. fejezetben került elemzésre. A szócikk végkövetkeztetése az, hogy el kell fogadnunk az EWUng. (2: 1054) véleményét, mely szerint a szó ismeretlen eredetű, fiktív tő származéka.

A TLH. megjelenésével a szó török etimológiája körüli vitát lezártnak tekinthetjük.

4. Térjünk át a másik eredetmagyarázatra, miszerint az *ocsúdik* és *ocsul* szóalakok belső fejlemények. Ezt az elképzelést a TESz. (2: 1066), az EWUng. (2: 1054) és ESz. (2006: 583) nagyjából ugyanúgy foglalja össze (a rend kedvéért megjegyzem, hogy BÁRCZI GÉZA [SzófSz. 221] a szót ismeretlen eredetűnek tartja). E szótárak szerint az *ocsúdik* és *ocsul* igék egy ismeretlen szócsalád gyakorító képzős tagjai, azzal a kikötéssel, hogy nem tudjuk megállapítani, hogy a felté-

telezett fiktív tövük (fiktív tövű származékként kezeli a szót BENKŐ 1984: 120 is) névszói vagy igei jellegű volt-e (TESz. 2: 1066).

Az alapszó szófaji hovatarozásával kapcsolatos kétségek szemmel láthatóan onnan erednek, hogy a szóban forgó *-d* már a korai ómagyar korban alapvetően deverbális verbumképző, míg az *-l* denominális igeképző volt (I. TNYt. I: 83–84, II/1: 99, 102). S bár képzőink funkcionális disztribúciója az ómagyar korban körvonalazódik, a *-d* esetében elmondható, hogy nem képezhetett nomenből igét, az *-l*-ről pedig tudjuk, hogy nem képezett igéből igét (I. TNYt. I: 77). Ez az első nehézség, amellyel a belső fejlődésen alapuló szómagyarázatnak szembe kell néznie.

Mindkét képzőről egyébként elmondhatjuk, hogy teljes és csonka tövekhez egyaránt járulhatott. A *-d* már a korai ómagyar korban improduktív, az *-l* produktivitása pedig erősen korlátolt és a késő ómagyar korban játszott fontos szerepet a jövevényigék meghonosításában (I. TNYt. I: 83, 84; II/1: 68, 82, 96–97). Mindez azt mutatja, hogy a fenti források szerzői a két szót vagy nagyon korai átvételnek tekintik egy azonosítatlan idegen nyelvből, vagy az öröklött szókinccs részeként kezelik.

Ez utóbbival kapcsolatos a belső fejlődésen alapuló etimológia másik gyenge pontja, mégpedig az, hogy nincs mihez kötni az *ocs(ú)*- fiktív tövet az uráli nyelvcsaládon belül. A 'pelyva stb.' jelentésű m. *ocsú* (I. TESz. 2: 1066; TLH. 2: 626–629) ilyen értelemben természetesen nem jöhet számításba. BUDENZ (1863: 338–339) azon alapuló érvelése, hogy a 'felébred' jelentésű ige hangfestő eredetűek lehetnek, és „annak a bizonyos ásítozási hangnak visszahangoztatását” tükrözik, „melyet nem ritkán, kivált kellelten fölkelés mellett, a fölébredők szoktak ejteni”, nehezen mondható meggyőzőnek. (BUDENZ itt török nyelvekből idéz példákat, és – ma már tudjuk: helytelenül – a magyar *ún*-nal és *ocsódni*-val veti őket össze.) S bár rokon szavak hiánya alapján nem vethetünk el egy eredetmagyarázatot, az ilyen jellegű izoláltság szembetűnő hiányossággá válik akkor, amikor egy alaktani és hangtani szempontból áttekinthető és erős filológiai alapokon nyugvó konkurens etimológiával szembesítik őket.

Márpedig a szláv eredeztetés ilyen megalapozott etimológiának tűnik.

5. Már is az elején jegyezzük meg, hogy KNIEZSA ISTVÁN (1955) alapművében a szót nem találjuk meg. Az *ocsúdik* igét a szakirodalomban legutoljára MAREK STACHOWSKI (2014) említette a TLH.-t bemutató recenzíós cikkében az alábbi kontextusban: „The authors rightly dismiss Tkc. [= Turkic – N. M.] *ač-* ‘to open’ as an etymological source of Hung. *ocsúdik*. [...] In this context, I would like to call attention to another fact: The verb for ‘revive’ in Polish is *ocucić* (i.e. with a voiceless [-ucić]). It is only in South Poland, certain parts of which (e.g. Orawa) belonged to Hungary in the past, that this verb is pronounced *ocudzić* (with voiced [-użić]), see SEJP [= BorSEJP. – N. M.] 88. How do Polish dial. *ocudź-* and Hung. *ocsúd-* compare?”. STACHOWSKI tehát azt sugallja, hogy a magyar és a lengyel azon hasonló alakja és hasonló jelentése átvétellel magyarázható. Nem pontosítja azonban az átadás irányát.

A lengyel szóalak magyar eredete az alábbi bekezdésekben felsorakoztatott szláv adatok fényében kevésbé valószínű. Azonban a m. *ocsúdik* ige esetleges szláv eredetének ilyen megfogalmazása is több szempontból megkérdőjelezhető.

Elsősorban meg kell említeni, hogy noha az *ocudzić* szóalak ismert egyes Krakkótól délre és attól északkeletre fekvő területeken (Nowy Targ és Lublin környékén, l. JANASIŃSKI 1886: 186; ŁOPACIŃSKI 1899: 812), az Árva- és Szepes-vidéki lengyel nyelvjárásokban már nem jegyzik (l. KarSGP. 3: 386; SGP. 4: 526–527; FITAK 1997, 2004, 2007; KAŚ 2003, 2011) és előfordulása az egész lengyel nyelvterületen rendkívül ritka. Ennek fényében több mint valószínű, hogy igazuk van az ún. Varsói szótár szerzőinek, amikor a le. nyj. *ocudzić* szóalak zöngés palatális zárréshangjáról azt állítják, hogy az egész lengyel nyelvterületen ismert *ocucić* 'éleszt, magához térít' ~ *ocucić się* 'felocsúdik, magához tér' és a vele szinte egyjelentésű *obudzić* 'ébreszt' ~ *obudzić się* 'ébred, feleszmél' ige keveredéséből származik (SW. 3: 557). Nyelv földrajzilag tehát a szóban forgó szóalak nem köthető konkrét nyelvterülethez (a kontamináció bárhol létrejöhetett) és ritka.

Másrészt ha a magyar ige lengyel eredettel szeretnénk magyarázni, és a le. -ć- és a m. -d- közötti fonetikai különbséget egy le. nyj. -ź-vel szeretnénk áthidalni, akkor a magyar szó 1508-as előfordulása fényében találnunk kellene olyan ó- vagy középlengyel adatot, melyben a mai lengyel nyelvjárásokból ismert második szótagbeli *ź* kimutatható lenne. Ilyenre példát azonban nem találunk a rendelkezésünkre álló szótárakban, lásd SStp. (1: 333, *cucenie* a.; 5: 406–407, *ocucenie*, *ocucić* (*się*) a.; 7: 108, *przecucić* a.), SPXVI. (20: 32–33, *ocucić*, *ocucić się*, *ocucony* a.), LINDE (2/1: 410, *ocknąć* a.), SWil. (1: 833), ami talán közvetetten azt mutatja, hogy az *ocucić* és az *obudzić* igeek esetleges keveredése új keletű jelenség lehetett. De még ha találnánk is ilyen 15–16. századi lengyel adatot, akkor nehéz lenne választ adni arra kérdésre, hogy a le. -ź- helyén miért lett a magyarban elsősorban -d-, és nem -gy-? Ritkán előfordul a tájnyelvben m. *fölocsógyik* ~ *fölocsógyik* is (UMTsz. 2: 382), de a rendelkezésünkre álló történeti adatok világosan mutatják a -gy- másodlagosságát.

E helyütt lábjegyzetszerűen talán érdemes megjegyezni, hogy a második szótagbeli le. *c* > m. *cs* hanghelyettesítés nem lenne akadály a egy ilyen etimológiának: a 16. századi lengyel nyelvemlékekben találunk példát olyan szóalakokra is, melyekben a szóban forgó második szótagbeli -c- helyén -č- áll (l. SPXVI. 20: 32–33: *oczucić*). De **ocudzić* alakban a szó nem fordult elő soha.

A közvetlen lengyel átvétel gondolatát gyengíti továbbá az a tény is, hogy a magyar és lengyel együtélés sohasem öltött nagy méreteket a történelmi Magyarország északi vagy Lengyelország déli területein. A magyarság közvetlenül inkább csak szlovák nyelvű lakossággal érintkezett, s érintkezésük vonala a 16–18. században Árva vármegyétől délre és délkeletre húzódott, Gömör és Kis-Hont vármegyében, valamit Szepesben (l. KNIEZSA 1941: 287), ennél északabbra pedig már nem toldott el. Ez megmutatkozik abban is, hogy a magyar nyelv lengyel jövevényszavainak száma elenyésző, elsősorban műszavak vagy kultúrsvavak, s szófaji hovatartozásukat tekintve kizárólag névszók (igei átvétel általában erős befolyásra vall; a kérdéskörhöz l. pl. BÁRCZI 1958: 92–93; TÖRÖK 2007). A lengyel nyelvjárások magyar jövevényszavainak nagy többsége esetében pedig szlovák közvetítést kell feltételeznünk (ez különösképpen igaz a korábbi átvételekre, l. NÉMETH 2009: 10–16). Szlovák közvetítés azonban az *ocsúdik* és *ocsul* igeek esetében nem jöhet számításba, mivel a le. *ocucić* ~ *cucić* ige etimológiai megfe-

lelői az irodalmi szlovákban *ocitnúť sa* 'feleszmél, ismeretlen helyen találja magát' és *cítiť* 'érez; megérez, sejt' (l. HSSJ. 1: 191, 3: 108; SSJ. 1: 173–174), egy a szlk. *-i-* helyén *-u-*t tartalmazó és a magyar *-d-*t kellőképpen magyarázó alakot pedig nem tudunk kimutatni a szlovák nyelvjárásokból.¹ E tekintetben a jelen cikk következő részében bemutatott cseh alakok sem jöhetnek számításba mint közvetítőként (bár ez nyelvföldrajzi megfontolásból is elvethető lenne). A közvetlen magyar átvételek száma a lengyel nyelvjárásokban csak a 18. század végétől nő – elsősorban a magyar nyelvű államigazgatásnak, később pedig a magyar nyelvű oktatásnak köszönhetően –, azonban a magyar nyelv lengyel jövevényszavairól ugyanez nem mondható el.

6. Nézzünk azonban körül a lengyel *ocucić* etimológiai megfelelői háza táján. A szó minden valószínűség szerint az összsl. **otjutiti* '(újra) érez, eszméletét visszacszerzi' szó leszármazottja, mely a **jutiti* 'érez, érzékszerveivel érzékel, észrevesz' ige **ot* előljárós alakja (l. ÈSRJa. 3: 179, *очутиться* a.; SISEJP. 1: 108, *cucić* a.; BorSEJP. 379, *ocucić* a.; DERKSEN 2008: 381; az ÈSSJa. és a SłPśl. nem jutott el még az **otjutiti* szócikkig). Az eredeti prepozíció (vö. pl. ószl. *оштроутиѣти*, l. ÈSRJa. 3: 179) szótagja nem minden szláv szóalakban őrződött meg, minthogy az eredeti összsláv morfémahatárok elmosódása után (*ot + j-* > *oc-*, *oč-*, *oć-*) hibásan *o* prepozíciós igeként érzékelték az igét a nyelvhasználók. Ez megtörtént a lengyel nyelvben is (vö. le. *ocucić* ~ *cucić*), de ugyanez mondható el a cseh, a szlovák és a délszláv megfelelők esetében is (ez utóbbi nyelvterületen az *o*-val kezdődő alakok jóval ritkábbak), vö. pl. ócs. *cútiti*, cs. *cítiť* 'érez, érzékel', ócs. *ocnúti se*, cs. *oc(i)t-nouti se* 'feleszmél, ismeretlen helyen találja magát', szlk. *cítiť* 'érez; megérez, sejt', *ocitnúť sa* 'feleszmél, ismeretlen helyen találja magát', h. *ćutjeti*, *oćutjeti* 'érez', *oćucivati* '(iter.) érez' (l. MACHEK 1968: 87–88, *cítiti* a.; SS. 4: 255; HSSJ. 1: 191, 3: 108; RHISJ. 8: 535, 536–537; ERHISJ. 1: 367–368, *ćutjeti* a.). Az ukránban csak az *очутитися* '1. észhez tér, feleszmél; 2. lelki egyensúlyt visszanyer' szóalakot említi a szótárirodalom (SUM. 5: 836), a szó eleji *o-* elhagyására ebben a nyelvben nem találtam példát (a SSuM.-ban nem találjuk meg ezt a szót).

Az eddig felsorakoztatott szóalakokat azonban ugyanazon érvek alapján el kellene vetnünk a magyar *ocsúdik* ige lehetséges forrásaként, mint azt a le. *ocucić* ~ nyj. *ocudzić* esetében tettük: a m. *-d-*t nehéz lenne bármelyikükből is (ti. egy *-t*-ből vagy *-ć*-ből) megmagyarázni. Szerencsénkre azonban a 16. és 17. századi orosz-ból ismert a mai or. *очутиться* megkerül, ismeretlen helyen találja magát' olyan alakváltozata is, melyben a szótó *-t-*je helyén *-d* áll. Ez az *очюдитися* '1. magához tér, felocsúdik; 2. felébred; 3. valahova kerül' szó, mely *очутитися* ~ *очюмитися* alakban is használatban volt az említett időszakban (l. SRJaXVI–XVII. 14: 105–106). Ezen keleti szláv alakkal már több sikerrel magyarázható a m. *ocsúdik* ige, hiszen hangalakjukat és jelentésüket tekintve nagyon közel állnak egymáshoz. A fent említett mediális igék a 16. és 17. századi o. *очутити* ~ *очютити* '1. érez; 2. észrevesz, meglát; 3. megért, felismer' tranzitív igealakok (l. SRJaXVI–XVII.

¹ Összesen több mint negyven kisebb-nagyobb szlovák nyelvjárási és irodalmi nyelvi szótárt néztem át. A fontosabbak közül a következőket említeném csak meg: SSN., SSJ. (2: 468), BAKOŠ (1994), KRET (1994), FEKETE (1995), HАBOVŠTIAK (1995), HODOROVSKÝ (1997), VS., JELEŇOVÁ (2011).

14: 105–106) továbbképzett alakjai, és a m. *ocsúdik* valójában mind a mediális *очюдутися*, mind a tranzitív **очюдumu* igealakból kifejlődhetett, bár a k. szl. *очюдутися* szemantikai közelsége miatt némiképp meggyőzőbb forrásnak tűnik.

Érdeemes itt megjegyezni, hogy a szláv morfémahatárok pontos azonosítása, vagyis az infinitívuszi *-iti*, illetve *-iti sja* leválasztása és magyar képzővel való helyettesítése jól ismert mechanizmus a magyar jövevényigék esetében. Minthogy az *ocsúdik* ige mediális jelentésű (a cikkünkben feltételezett szláv etimonhoz hasonlóan) és egy bizonyos állapotban való leledzést fejez ki, ha valóban szláv átvétel, akkor természetes módon az ikes igék rendszerébe kellett kerülnie. Ezt lehetővé tette természetesen az, hogy az ikes ige alaki kitevője ebben a szerepében – vagyis mint a mediális és történetet kifejező igenem kitevője – eleven maradt a kései ómagyar korban is (l. TNyt. II/1: 217).

7. Ha tehát a m. *ocsúdik* igét egy szláv, pontosabban k. szl. **očuditi (sja)* átvételként szeretnénk magyarázni, az ellen kevés hangalaki vagy szemantikai kivétlnivalót lehetne előhozni. A korai adatokban tapasztalható első két szótagbeli *o–ú (u)* (l. DebrK.), *u–ó (o)* (l. NádK.) és *u–ú (u)* (l. ÉrdyK.) váltakozás hangátvetéssel és hasonulással magyarázható, bár elképzelhető az is, hogy a szl. *u* hang kettős jellegű meghonosításából fakad (vö. szl. *u > m. u ~ o*; l. pl. HELIMSKI [STACHOWSKI] 2009: 89), a variánsok kialakulását pedig befolyásolhatta az ómagyar kori *u > o* nyíltabbá válási tendencia is. Az *ocsúdik* hosszú *ú*-ját (és a hosszú *ó*-t az *ocsódik*-féle alakokban, l. TESz) körülményes a szláv etimonnal magyarázni, még ha az *u* hangsúlyos helyzetben is állt a feltételezett átdó alakban, valamint egyes nyelvészek szerint a pannóniai szláv nyelvjárás(ok)ban az összsl. *u* reflexe hosszú *ū* volt (l. CHELIMSKIJ 1988: 353). A hosszúság itt másodlagosnak tűnik, kialakulhatott például a *vajúdik*-féle, illetve az *-ódik* képzős szóalakok mintájára is, vö. pl. a *vajúdik* szó 1456 körüli szóalakjának második szótagbeli *ó*-ját is (EWUng. 1598: *vajyózi*, mely a szó első előfordulási adata is egyben). A hosszúság másodlagossága ellen nem vall az említett három legkorábbi adat sem, hiszen a Nádor-, a Debreceni és az Érdy-kódexben a másolók írásban vagy nem különböztették meg a rövid és hosszú *o–ó*, *u–ú* hangpárokat, vagy a jelölés messze nem volt következetes (l. pl. KNIEZSA 1952). Így például a Nádor-kódexben, ahol a hosszú magánhangzókat a másoló „meglehetősen következetességgel betűkettőzéssel jelöli” (NádK. 19), a *meg vLodotvolna* írásmód inkább rövid magánhangzós ejtésre mutat.

8. A szláv etimológiát valamelyest gyengíti az a tény, hogy egy 16. századi vagy akár 15. századi szláv átvétel esetében feltűnő, ha a magyarban hiányzik benne a megszokott *-l* képző (l. pl. TNyt. II/1: 49; az *ocsul*-ban ugyan megvan, de az egy jóval későbbi alak). Az *-l* jövevényező-honosító képzőről legújabbban elmondható, hogy lemaradhatott, de csak a korai jövevényigékről (l. ZOLTÁN 1999: 59, 2014: 212).

De talán épp ez a titok nyitja? Elképzelhető, hogy az *ocsúdik* is egy korai keleti szláv átvétel (vagyis a szlávok azon csoportjától vettük át, amelyekkel kapcsolataink a leghosszabb múltra tekintenek vissza), és koraisága miatt épülhetett be tőalakban a magyar igei rendszerbe, úgy, ahogy az a k. szl. **styditi* ’megszégyenít,

gyaláz, szid' > m. *szid* és a szl. *měriti* 'mér' > *mér* esetében is megtörtént (l. pl. ZOLTÁN 2014: 212). Az említett két szemléltető példa közül az első azért is érdekes párhuzam, mert a **styđiti* alakról ZOLTÁN ANDRÁS (1999: 58) egyértelműen kimutatta, hogy csak a keleti szláv nyelvekből ismert 'megszégyenít, gyaláz, szid' jelentésben, s ezért azt is – az **očuditi (sja)*-hoz hasonlóan – a szlávúsnak csak ezen csoportjától vehettük át. (A *mér* ige esetében pedig a keleti szláv eredetet kizárni nem lehet, igaz annak kizárólagosságát sem lehet bebizonyítani – mint azt már megszokhattuk szláv eredetű szavaink nagy többségénél.)

Azonban – s jegyezzük meg ezt világosan – bár a „korai átvétel” pontos időrendi határa nincs megszabva, és a szavak írott nyelvemlékekben való előbukkanásának ideje nem jelent egyet azok létrejöttének vagy meghonosodásának időpontjával, az *ocsúdik* ige 1508-as első előfordulása nem támogatja egyértelműen a fent bemutatott elképzelést. Összehasonlításképpen: a *szid* ige első előfordulásának ideje 1315 k., míg a *mér* igéé 1372 u./1448 k. (l. pl. TESz. 3: 747; 2: 897).

Érdeemes megemlítenünk annak lehetőségét is, hogy az *-l-* jövevénytiszta meghonosításában részt vevő képző produktivitása esetleg nem (csak) időhöz volt kötve, hanem nyelvterülethez is, és a jövevényigék tőalakban való meghonosításának mechanizmusa a keleti szláv nyelvekkel érintkező területeken hosszabb ideig eleven maradt. Ezt azonban konkrét nyelvi anyag nem bizonyítja, s ezért tisztán hipotetikus kiindulású feltevés marad.

Végül elképzelhető, hogy a honosító képző mellőzésének okát az ige mediális természetében és az ezzel összefüggő ikesedésben kell keresni.²

9. Az *ocsúdik* ige szláv eredetmagyarázatának erős pontja – a hangalaki és jelentéstani egybeeséseken kívül – az, hogy nem kényszerít minket arra, hogy az *ocsúdik -d-*jét képzőként kezeljük, hanem azt a szláv szótő részeként tekinthetjük (l. a fent említett feltételezett **ocsú-* alapszó szófaji hovatartozásával kapcsolatos kétségeket). Ezen etimológia azonban nem ad egyszerű magyarázatot arra, hogy milyen viszonyban áll az 1700-tól adatolt *ocsul* és az *ocsúdik* ige. Az *ocsul* ige ugyanis közvetlenül egy szláv **očuditi* ~ **očutiti* alak átvételeként nem magyarázható hangtani okok miatt; egy *-l* képzős alak valószínűleg **ocsúdol* lenne. Kettős átvételről tehát itt nem lehet szó.

Ami az *ocsul*-ról elmondható, az az, hogy sokkal ritkábban használt alak lehetett. Ezt mutatja a történelmi adatok kis száma (l. OklSz., NySz., SzT., TESz. stb.) valamint az, hogy a mai nyelvjáráásokban is jóval ritkább az *ocsul* (l. UMTsz. 4: 159, 3: 346, ahol csak egy nyelvi példát találunk rá; az MTsz. 2: 1569 pedig egyáltalán nem jegyez *ocsul* alakot). E megvilágításban elképzelhetőnek tűnik, hogy az *ocsul* alak magyar tájnyelvi talajon alakult ki az *ocsúdik*-ből, a morfemhatárok téves értelmezése mellett, s a képzőnek hitt *-d-t* (vö. *hazud* ~ *hazudik*) helyettesítette a csonka tövekhez is járulható *-l*. Nem kizárt, hogy ez utóbbi folyamatot katalizálhatta a már fentebb említett *vajúdik* (1456 k.) '1. nélkülöz, szükségletet lát; 2. fárad, gyengül; 3. a szülést megelőző hosszas kínlódáson megy át' ~ *vajul* (1567–1576) '1. fárad, gyengül; 2. a szülést megelőző hosszas kínlódáson

² Ez utóbbi észrevételt a szerkesztőségtől kapott egyik lektori véleményben olvashattam. E kiegyezésért ezúton szeretnék köszönetet mondani.

megy át' (TESz. 3: 1071) kettős alakhasználat mintája. Mi több, az *ocsul* szóalak létrejöttéhez hozzájárulhatott az állapotváltozást kifejező mediális igék mintája, amilyen például az *ájul* vagy *fajul*.

10. Ha igaz az állítás, hogy az *ocsúdik* szláv jövevényszó, akkor ezáltal tovább bővülne a magyar szókincsben eddig belső fejleménynek hitt vagy ismeretlen fiktív töből magyarázott szavak köre, amelyekről az utóbbi kutatásoknak köszönhetően kiderült, hogy szláv átvételek, lásd például a *darázs* szó etimológiáját (ZOLTÁN 2010, 2015; NÉMETH 2011). Újabban LUBOR KRÁLIK (2014) javasolt szláv etimológiát a m. *vizsga* és *vizsgál* magyarázatára, ami azért is érdekes, mert BENKŐ (1984: 120) egymás mellett említette a *vizsgál* és *ocsúdik* igéket mint fiktív töből képzett szavakat.

Kulcsszók: etimológia, magyar etimológia, szláv etimológia, szláv jövevényszavak a magyarban, jövevényigék honosítása.

Rövidítések

cs. = cseh; **csuv.** = csuvas; **h.** = horvát; **iter.** = iteratív; **k. szl.** = keleti szláv; **kirg.** = kirgiz; **le.** = lengyel; **m.** = magyar; **nyj.** = nyelvjárási; **ócs.** = ócseh; **ószl.** = ószláv; **or.** = orosz; **oszm.** = oszmán; **összl.** = ősszláv; **szl.** = szláv; **szlk.** = szlovák; **tör.** = (törökországi) török; **ujg.** = ujjur.

Hivatkozott irodalom

- AŠMARIN, NIKOLAJ IVANOVIČ 1929. *Thesaurus linguae Tschuvaschorum. Slovař čuvaškogo jazyka* 3. Narodnyj komissariat po prosvješčeniju Čuvašskoj Avtonomnoj Sovetskij Socialističeskoj Respubliki, Kazaň–Čeboksary.
- BAKOŠ, SAMKO 1994. *Krátky slovník nárečia slovenského Gemerského*. Print-Servis, Rybník–Bratislava.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORSEJP. = BORYŚ, WIESŁAW 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- BUDENZ JÓZSEF 1863. A török hangutánzó igékről. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 338–361.
- BUDENZ JÓZSEF 1873. Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.
- CHELIMSKIJ, EVGENIJ ARNOĽDOVIČ [= HELIMSKI, EUGEN] 1988. Vengerskij jazyk kak istočnik dlja praslavjanskogo rekonstrukcii i rekonstrukcii slavjanskogo jazyka Pannonii. In: TOLSTOJ, NIKITA ILIČ szerk., *Slavjanskoe jazykoznanie. 10 Meždunarodnyj s"ezd slavistov. Sofija, sentjabr' 1988 g. Doklady sovjetskoj delegacii*. Nauka, Moskva. 347–368.
- DebrK. = 1997. *Debreceni kódex, 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Előkész. ABAFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA, bev. MADAS EDIT – REMÉNYI ANDREA. Régi Magyar Kódexek 21. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum, Budapest, 1997.

- DERKSEN, RICK 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Brill, Leiden–Boston. <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.50.1.2245>.
- ERHiSJ. = SKOK, PETAR 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- ĚSRJa. = VASMER, MAX 1986–1987. *Ětimologičeskij slovar' russkogo jazyka* 1–4. TRUBAČEV, OLEG NIKOLAEVIČ fordításában és kiegészítéssel. [Hasonmás kiadás: Izdatel'stvo Astrel', Moskva, 2004.]
- ĚSSJa. = *Ětimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond* 1–36. [A–Отъгрѣбати.] Főszerk. TRUBAČEV, OLEG NIKOLAEVIČ – ŽURAVLEV, ANATOLIJ FEDOROVIČ. Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1974–2010.
- ĚSTJa. = SEVORTJAN, ĚRVAND VLADIMIROVIČ 1974. *Ětimologičeskij slovar' tjurkskich jazykov (obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye)*. Izdatel'stvo Nauka, Moskva.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, főszerk. 1993–1995.
- ÉrdyK. = *Érdy codex*. Közvetési VOLF GYÖRGY. Nyelvemléktár 4–5. MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest, 1876.
- FEKETE, JÁN 1995. *Krátky slovník nárečia slovenského Modrokamenského*. Print-Servis, Modrý Kameň.
- FITAK, FRANCISZEK 1997. *Słownik gwary orawskiej*. Wydawnictwo Ryszard M. Remiszewski – RMR, Gliwice.
- FITAK, FRANCISZEK 2004. *Słownik gwary spiskiej*. Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK w Pieninach, Szczawnica.
- FITAK, FRANCISZEK 2007. *Gwara podhalańska, orawska i spiska. Słownictwo wybrane*. Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK w Pieninach, Szczawnica.
- Gyöngyösi István 1763. *Új életre hozott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú, és olvasásra kedvet adó históriának némelly régi versek rongyából, és azoknak sok fogyatkozásibul újabb, és jobb rendben vétele...* Landerer Ferenc Leopold, Buda.
- HABOVŠTIAK, ANTON 1995. *Krátky slovník nárečia slovenského Oravského*. Print-Servis, Krivá–Bratislava.
- HELIMSKI [= CHELIMSKIJ], EUGEN 2009. I. STACHOWSKI, MAREK 2009.
- HODOROVSKÝ, JOZEF 1997. *Malý Spišský slovník*. Mesto Spišská Nová Ves, Spišská Nová Ves.
- HSSJ. = *Historický slovník slovenského jazyka* 1–6. [A–V.] Főszerk. MAJTÁN, MILAN. Veda, Bratislava, 1991–2005.
- JANASIŃSKI, IGNACY 1886. Jasełka w mieście Grybowie. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* 10: 169–186.
- JELEŇOVÁ, DARINA 2011. *Novoľubovniansky goralský nárečový slovník. Novoľubovniansko-slovenský a slovensko-novoľubovniansky*. K. n., h. n.
- ŁOPACIŃSKI, HIERONIM 1899. Przyczynki do nowego słownika języka polskiego. *Prace Filologiczne* 5/3: 681–976.
- KarSGP = KARŁOWICZ, JAN 1900–1911. *Słownik gwar polskich* 1–6. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- KAŚ, JÓZEF 2003. *Słownik gwary orawskiej*. Księgarnia Akademicka, Kraków.

- KAŚ, JÓZEF 2011. *Słownik gwary orawskiej* 1–2. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- KirgRS. = JUDACHIN, KONSTANTIN KUŹMIČ 1965. *Kirgizsko-russkij slovar'*. Izdatel'stvo «Sovetskaja Ėnciklopedija», Moskva.
- KNIEZSA ISTVÁN 1941. Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 7/1–3: 240–309.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvészeti Tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2014. Ungarisch vizsga, vizsgál: Versuch einer slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 205–210.
- KRET, ANTON 1994. *Krátky slovník nářečia slovenského Spišského*. Print-Servis, Spišská Nová Ves – Smižany – Bratislava.
- LINDE, SAMUEL BOGUMIL 1807–1814. *Słownik języka polskiego* 1–6. Drukarnia XX. Piarów, Lwów.
- MACHEK, VÁCLAV 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Československá akademie věd, Praha.
- MTsz. = *Magyar tájszótár* 1–2. Szerk. SZINNYEI JÓZSEF. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1893–1901. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2003.]
- NádK. = *Nádor-kódex (1508). A nyelvelék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
- NÉMETH, MICHAL 2009. *Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*. Księgarnia Akademicka, Kraków.
- NÉMETH, MICHAL 2011. The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir *týraž* ‘wasp’. *Studia Etymologica Cracoviensia* 16: 93–101.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvelékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN, szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902–1906. [Hasonmás kiadás: Állami Könyvtérjesztő Vállalat, Budapest, 1984.]
- K. PALLÓ MARGIT 1976. Ocsúdik. *Magyar Nyelv* 72: 339–340.
- K. PALLÓ MARGIT 1982. *Régi török eredetű igéink*. Studia Uralo-Altaica 1. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- RHiSJ. = DANIČIĆ, ĐURO – MARETIĆ, TOMO 1880–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–23. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- SGP. = *Słownik gwar polskich* 1–8. [A–Gościnka.] Szerk. KARAŚ, MIECZYSLAW – REICHAN, JERZY – OKONIOWA, JOANNA. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 1979–2013.
- SISEJP. = SŁAWSKI, FRANCISZEK 1952–1975. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–6. [A–Łątka.] Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- SIPsł. = *Słownik prasłowiański* 1–8. [A–Gyža.] Főszerk. SŁAWSKI, FRANCISZEK. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1974–2001.

- SPXVI. = *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–36. [A–Roztryknąć.] Főszerk. BAK, STANISŁAW. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966–2014.
- SRJaXVI–XVII. = *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv.* 1–28. [A–Sulebynj.] Főszerk. BARCHUDAROV, STEPAN GRIGORJEVIČ et al. Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1975–2008.
- SS. = *Staročeský slovník* 1–26. [N–Při.] Főszerk. HAVRÁNEK, BOHUSLAV – KRÍSTEK, VÁCLAV – PETR, JAN. Academia, Praha, 1968–2008.
- SSJ. = *Slovník slovenského jazyka* 1–6. Szerk. PECIAR, ŠTEFAN. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 1959–1968.
- SSN. = *Slovník slovenských nárečí* 1–2. [A–Povchádzať.] Szerk. RIPKA, IVOR. Veda, Trenčín–Bratislava, 1994–2006.
- SStp. = *Słownik staropolski* 1–11. Főszerk. URBAŃCZYK, STANISŁAW. Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1953–2002.
- SSuM. = *Slovník staroukrajínšskoj movy XIV–XV st.* 1–2. Főszerk. GUMEČKA, LUKIJA LUKIJANIVNA – KERNYČKYJ, IVAN MYCHAJLOVYČ. Наукова думка, Київ, 1977–1978.
- STACHOWSKI, MAREK 2009. Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14: 35–107.
- STACHOWSKI, MAREK 2014. Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 215–222.
- SUM. = *Slovník ukrajínšskoj movy* 1–11. Főszerk. BILODID, IVAN. Naukova Dumka, Kyjiv, 1970–1980.
- SW. = KARŁOWICZ, JAN – KRYŃSKI, ADAM ANTONI – NIEDŹWIEDZKI, WŁADYSŁAW 1904. *Słownik języka polskiego* 3. Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa.
- SWil. = CZEPIELIŃSKI, FLORIAN et al. 1861. *Słownik języka polskiego* 1–2. Orgelbrand Maurycy, Wilno.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár*. [Hasonmás kiadás: Trezor Kiadó, Budapest, 1994.]
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA et al. Kriterion Könyvkiadó, București [1–4.], Akadémiai Kiadó, Budapest [5–8.], Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár [9–14.], 1975–2014.
- TECHERT JÓZSEF 1936. Csokonai nyelvi forrásai. *Magyar Nyelv* 32: 110–117, 180–187, 237–248, 311–317.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TLH. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – † BERTA, ÁRPÁD (with the assistance of LÁSZLÓ KÁROLY) 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I–II/1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TOLNAI VILMOS 1929. *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TÖRÖK KATALIN 2007. Polonizmy w języku węgierskim. *Prace Filologiczne* 53: 629–636.
- TürS. = *Türkçe Sözlük* 1–2. Főszerk. EREN, HASAN. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1988.
- VÁMBÉRY ÁRMİN 1870. Magyar és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.

- VS. = *Východoslovenský slovník* 1–2. Szerk. HALAGA, ONDREJ RICHARD. Universum, Košice–Prešov, 2002.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–59.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* ‘оса шершень’. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55/2: 471–473. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1556/SSlav.55.2010.2.34](http://dx.doi.org/[-]10.1556/SSlav.55.2010.2.34)
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2014. Einige Bemerkungen zu Ľubor Králik's slawischer Etymologie von ung. *vizsga, vizsgál*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 211–213.

A Slavonic approach to the etymology of Hung. *ocsúdik* ‘awake, come to’

The two different Turkic etymologies of Hung. *ocsúdik* (1508) ‘awake, come to, regain consciousness’ proposed in the late 19th century by Ármin Vámbéry (1870) and later by Margit K. Palló (1976, 1982) have been rightly rejected by the authors of TLH. At the same time, the explanation of the origin of this word we find in the etymological dictionaries of Hungarian (TESz, EWUng, Zaicz 2006), namely that it is a derivative from an unknown and unproductive stem, is not entirely convincing for morphological reasons. In the present paper a new etymology is offered for this word and it is explained as a loanword from East Slavonic *очюдитися* ‘regain consciousness, awake’ attested in Russian in the 16th–17th centuries.

Keywords: etymology, Hungarian etymology, Slavonic etymology, Slavonic loanwords in Hungarian, the adaptation process of loan-verbs in Hungarian.

NÉMETH MICHAŁ
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Johannes Gutenberg-Universität Mainz